

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'YE GÖRE İNFİTÂR SÛRESİNİN İŞARÎ YORUMU

Yrd. Doç. Dr. İsa ÇELİK*

ÖZET

İsmail Hakkı Bursevî, son devir Osmanlı uleması arasında fazlaca esere sahip olmasıyla meşhurdur. İsmi İsmail ve lakabı Hakkı'dır. Celvetî tarîkatı şeyhlerinden Rûhu'l-Beyân müellifi İsmail Hakkı, Hicri 1063 senesi Aydos'ta dünyaya geldi. Aydos'lu Osman Efendi'ye intisap etti, üç yıl boyunca onun kutsî himmetlerine mazhar oldu. 1086 yılında halife tayin edilerek Üsküp'e gönderildi. Daha sonra Köprülü ve Ustrumca'da halkı irşada devam etti. Bir müddet Edirne'de şeyhinin evinde kaldıktan sonra Bursa'ya halife olarak tayin edildi. Bursalı Mehmed Tahir onun hayatı ile ilgili eserinde 106 adet eserinin bulunduğunu ifade etmekte ve eserlerinin isimlerini vermektedir.

Bu çalışmamız İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725)'nin tasavvufî tefsir diyebileceğimiz Rûhu'l-Beyân fi-Tefsîri'l-Kur'ân isimli eserindeki İnfitar suresinin tefsirinin çevirisidir. Kıyamet hadisesinin tasvirinin yapıldığı bu sûreyi Bursevî'nin tefsirinin yanı sıra; Tâberî (v.310/922), İmam Kuşeyrî (v.465/1072), Zemahşerî (v.538/1143), Râzî (v.606/1210), İbn Kesir (v.774/1372), Şihabuddîn Âlûsî (v.1270/1853), Cemâlüddîn Kâsımî (v.1332/1914) ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (v.1358/1942) gibi müfessirlerin Kur'ân tefsirlerinden kısmen de olsa istifade edip, bunları ve gerekli

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı.

gördüğümüz açıklamaları dipnotlarda vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İsmail Hakkı Bursevî, İnfitâr Suresi, Tefsir, Tasavvuf.

ABSTRACT

The Interpretation of Surat al-Infitar According to Ismail Hakki Bursevi

Ismail Hakki Bursevî is well known with writing a number of works among late term Ottoman Scholars. His name is Ismail and nickname is Hakki. He is one of the sheikhs of Celveti order and the author of Rûhu'l-Beyân. Ismail Hakki Bursevi was born in Aydos in 1063 H. He was bound to Osman Effendi in Aydos and attained his help for three years. In 1086, he became a Caliph (myst. assistant to a Sheikh of an order) and was sent to Üsküp after this he showed correct way to the people in Köprülü and Ustrumca. After he stayed in his sheikh's house in Edirne he was appointed a Caliph to Bursa. Bursalı Mehmed Tahir in his work, pointed out that he wrote 106 works and indicated his works' names.

This article is the translation of the interpretation of Surat al-Infitar from Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Qur'an. In surat al-Infitar it is explained the resurrection of the deed. Besides Bursevi's comment, it is made use of the interpretations of Kuşeyrî, Taberî, Zemahşerî, Râzî, İbn Kesîr, Şihabiüddin Âlûsî, Cemâlüddîn Kâsimî and Muhammed Hamdi Yazir. Also some important notes was explained in foot notes.

Key Words: İsmail Hakki Bursevî, Surat al-Infitar, Interpretation, Sufism.

Hayatı ve İlmî Kişiliği

İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725), Osmanlı uleması arasında fazlaca esere sahip olmasıyla tanınır. İsmi İsmail ve lakabı Hakkı'dır. Otuz seneden fazla Bursa'da ikamet ettiği ve aynı zamanda *Mesnevî* şarihlerinden İsmail Ankaravî'den ayırmak için kendisine Bursevî, bir süre Üsküdar'da ikamet ettiği için Üsküdarî, Celvetiyye tarîkatı mensubu olduğu için Celvetî nisbetlerini kullanmış, özellikle Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur.¹

Alim, mutasavvıf, şair, hafız, bestekar, hattat *Râhu'l-Beyân* isimli tefsirin müellifi İsmail Hakkı Bursevî hicri 1063 senesi Zilkade başlarında (Milâdî Ekim 1652) bir Pazar günü bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos'ta dünyaya gelmiştir. Yedi yaşında annesini kaybeden İsmail Hakkı'nın babası Mustafa efendi salih bir zat olup aslen İstanbul'un Aksaray mahallesinde otururken büyük yangında evi yanıp kül olmuş, daha sonra Aydos'a yerleşmiştir. Osman Fazlî Efendi (v.1102/1691)'nin halifesi Ahmed Efendi'den Arapça dersleri almıştır.²

1083 Rebülevvelinde Aydos'lu Osman Efendi'ye intisap eden Bursevî, üç yıl boyunca O'nun himmetlerine mazhar olmuş, 1086 yılında halife tayin edilerek Üsküp'e gönderilmiştir. Daha sonra

¹ Hoca-zâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye, İst., 1325, s.142; Bursalı Mehmed Tahir, *Mevlânâ eş-Şeyh İsmail Hakkı Celvetî* (Hazretlerinin Muhtasaran Tercüme-i Halleriyle Matbu ve Gayr-i Matbu Âsârını Havî Risaledir), Matbaa-i Bahriyye, İst., 1329, s.5; Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî*, Haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Uludağ Yay., Bursa, 1997, s.175-186; *Encyclopedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden, 1978, IV, 191, Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, I-X, Şule Yay., 1995, VIII, 308, s.308-318; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, 102.

² Ahmed Hilmi, a.g.e., s.141; Mehmed Şemseddin, a.g.e., s.175; Namlı, a.g.m., XXIII, 102.

Köprülü ve Ustrumca'da halkı irşad etmiştir.³

İsmail Hakkı 1096/1685'te, IV. Mehmed'e nasihatte bulunmak üzere Osman Fazlî tarafından Edirne'ye çağrıldı. Bir müddet, Edirne'de şeyhinin evinde misafir kaldı ve onun gözetiminde İbn-i Arabî (v.638/1240)'nin *Fusûsü'l-Hikem* isimli eserini okudu. Osman Fazlî, Bursa halifesi Sun'ullah Efendi (v.1087/1676 ?)'nin vefat etmesi üzerine, İsmail Hakkı'yı Bursa'ya halife olarak tayin etti. Şeyhinin tavsiyesine uyarak Ulucami ve diğer camilerde vaaz verdi. 1096 Şabanından itibaren de vaazlarında Kur'ân-ı Kerîm'i Fatihâ suresinden başlayarak, tefsir etti. Vaazda söylediklerini tasavvufî yorumlar ve şiirler eklemek suretiyle Arapça olarak yazmaya başladı. Bu şekilde meydana getirdiği *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirini 1117 yılında tamamladı. Bu arada başka eserler de kaleme aldı. Kendi imkanlarıyla bir cami inşa ettirdi. Son yıllarını da irşad faaliyeti ve eser telifiyle geçiren İsmail Hakkı 9 Zilhicce/20 Temmuz 1725 yılında vefat etti.⁴

Şeyhi Osman Fazlî (v.1102/1691)'nin yanı sıra başta Muhyiddîn İbn Arabî olmak üzere, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (v.672/1273), Sadreddîn Konevî (v.673/1274) ve Aziz Mahmud Hüdâyî (v.1038/1628)'den büyük çapta etkilenmiş olan İsmail Hakkı vahdet-i vücûd anlayışına sıkı sıkıya bağlıdır.⁵

Eserleri

Bursalı Mehmed Tahir, İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ile ilgili eserinde 106 adet eserinin bulunduğunu ifade etmekte ve eserlerinin isimlerini vermektedir. Bursevî ile alâkalı doktora tezi hazırlayan Ali

³ Mehmed Şemseddin, a.g.e., s.175; Namlı, a.g.m., XXIII, 102.

⁴ Mehmed Şemseddin, a.g.e., s.179; Mehmed Tahir, a.g.e., s.4-5; Namlı, a.g.m., XXIII, 103.

⁵ Namlı, a.g.m., XXIII, 103.

Namlı, onun yüzden fazla eser yazdığını ve eserlerinin çoğunun Türkçe, kırk kadarının ise Arapça⁶ olduğunu ifade etmektedir.

İsmail Hakkı'nın tefsir ve tasavvufa dair eserlerinden birkaçı şunlardır:

Tefsir

1- *Rûhu'l-Beyân*: İsmail Hakkı'nın en meşhur ve en kıymetli eseridir. Yirmi üç sene gibi uzun bir zaman zarfında telif edilmiştir. Bursevî kendi zamanından önce kaleme alınmış tefsirlerden istifade ettiği gibi Mevlana'dan, Sadî (v.691/1291 ?)'den, Hâfız (v.792/1390)'dan, İbn Arabî'den yeri geldikçe alıntılar yapmıştır. *Rûhu'l-Beyân*'ın tasavvufî kısımlarının çoğu *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*'den⁷ kaynak gösterilerek iktibas edilmiştir.

2- *Fatiha Tefsiri*

3- Nebe' suresi üzerine *hâşiye*.

4- *Ta'lika alâ Evâili Tefsîri'l-Beydâvî*

5- *Şerh 'alâ Tefsîri Cüz'i'l-Âhir li'l-Kadi'l-Beydâvî*: Kadı Beydâvî'nin Nebe' suresinden Nas suresine kadar olan sureler üzerine yazdığı tefsirinin şerhi.

6- *Tefsîru Sûreti'l-Asr*

7- *Tefsîru Sûreti'z-Zilzâl*

Tasavvuf

⁶ Ahmed Hilmi, a.g.e., s.142vd; Mehmed Şemseddin, a.g.e., s.175 vd; İ.A., V/II, 1115; Mehmed Tahir, a.g.e., s. 5-9; Namlı, a.g.m., XXIII, 104.

⁷ Necmüddîn Kübrâ (v. 618)'nin eseridir. (Ömer Nasuhî Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn: Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İst., 1974, II, 802.) Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Okuyan, *Necmüddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, İst., 2001.

1- *Mesnevî Şerhi: Rûhu'l-Mesnevî* adı da verilen bu eser İsmail Hakkı'nın Hz. Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin 738 beytinin şerhidir.

2- *Şerhu'l-Muhammediye (Ferâhu'r-Rûh)*: İsmail Hakkı'nın, Yazıcızade Muhammed Efendi'nin *Muhammediyye* isimli eserine yazdığı şerhtir.

3- *Kitabü'n-Necât*: İsmail Hakkı bu eserini bir murakabe esnasında gönlüne gelen bir ilham üzerine yazmıştır. Tasavvuf yoluna süluk edenleri, itikadî meselelerde, zâhir ehlinin kitap ve risalelerine ihtiyaç bırakmamak gayesiyle telif edilmiştir.

4- *Kitabü'l-Hitâb*: İtikad ve ibadet konularının yanı sıra çeşitli tasavvufî mesele ve kavramları ihtiva eder.

5- *Lübbü'l-Lüb*: İsmail Hakkı, İbn Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*'sinde hakikat ve marifetle ilgili bazı meseleler üzerine düşüncelerini Türkçe'ye tercüme etmiş ve *Lübbü'l-Lüb* ismini vermiştir.

6- *Vâridât-ı Kübrâ*: Eserindeki ilhamların çoğu Arapça olmakla beraber bazıları Türkçe'dir.

7- *Kenz-i Mahfî*: “*Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim, bilinmek için mahlûkatı yarattım*”⁸ hadîs-i kutsîsinin ele alındığı bir kitaptır.

8- *Tamâmü'l-Feyz*: Tarîkatların menşei, amacı, biat, intisap, evrâd, mürşidin vasıfları ve Şeyhi Osman Fazlî'nin hayatı ve

⁸ Hadîsin sıhhati hakkında bkz. İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs, amme 'štehera mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, 4. bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1405, II, 132; Aclûnî, şu bilgileri vermektedir: “İbn Teymiyye, bu Peygamberimizin (s.a.v.) sözlerinden değildir. Bu hadîs için ne zayıf ne de sahîh bir sened bilinmektedir. Zerkeşî, İbn Hacer ve Suyûtî'nin görüşleri de aynıdır.”

kerametlerini ihtiva eder.

9- *Tuhfe-i Atâiyye*: İnsân-ı kâmil, vahdet-i vücûd, kutup, şerâat ve tarîkat ilişkisi gibi konulara dairdir.

10- *Silsilenâme-i Celvetiyye*: Celvetiyye meşâyihî hakkında bilgilerin yer aldığı bu eserin son tarafında tarîkat adâb ve erkânından da söz edilmektedir.

11- *Şerhu'l-Usûli'l-Aşere*: Necmüddîn-i Kübrâ'nın *el-Usûlü'l-Aşere* isimli kitabının tercüme ve şerhi olup Mustafa Kara tarafından neşredilmiştir. (Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat: Usûlu Aşere, Risâle ile'l-Hâim, Fevâihü'l-Cemâl*, çev.Mustafa Kara, Dergâh Yay., İst., 1980.)⁹

İnfîtâr Suresinin Yorumu

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla...

Bu sure 19 âyet olup, Mekke'de nazil olmuştur.¹⁰

⁹ Bursalı, Mehmet Tahir Efendi, a.g.e., I, 121-122; *İA.*, VII, 1115; Carl Brockelmann, *GAL: Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-III, E. J. Brill, Leiden, 1943, II, 581; Namlı, a.g.m., XXIII, 104-106; Yusuf Çelik, *İsmail Hakkı Bursevî'de Basiret Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE.), İstanbul, 1992, s.5-6.

¹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fi-Tefsiri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405-1985, X, 355-363; Bu çalışmada Bursevî'nin Tefsiri esas alınmış, Tâberî, Kuşeyrî, Zemaşerî, Râzî, İbn Kesir, Âlûsî, Cemâlüddîn Kâsımî ve Muhammed Hamdi Yazır tefsirlerinden de ilgili kısımlar karşılaştırılarak gerekli görülen yerler iktibas edilmiştir. Damla Yayınevi tarafından yayımlanan Muhammed Ali Sabûnî'nin kısaltarak oluşturduğu tefsirde İnfîtâr sûresinin yaklaşık beşte ikilik bir kısmı bulunmamaktadır. Sabûnî'nin ihtisar ettiği tefsire almadığı kısımlar bilindiği üzere tasavvufî mevzulardır. Halbukî Bursevî bir mutasavvıftır ve tefsiri de tasavvufî tefsir sayılmaktadır. Bu nedenle yaptığımız çeviri önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra metinde geçen tasavvufî terimler izah edilmiş bundan okuyucunun azamî istifadesi hedeflenmiştir. (Bu çalışma, Yüksek Lisans ders döneminde kendilerinden, "İşârî Tefsir Örnekleri" dersi aldığım muhterem hocam Prof. Dr. Sadık Kılıç tarafından verilen (Bursevî'nin İnfitar Suresini Tefsiri) isimli

1. (Gök yarıldığı zaman), Göğün yarılması Allah Teâlâ'nın; "Ö gün gök bulutlarla beraber yarılacak ve melekler inceklerdir," (Furkan, 29/25) âyetinde buyurduğu gibi ya meleklerin inmesiyle olur veya Allah Teâlâ'nın azameti sebebiyle olur. *Fethü'r-Rahmân*¹¹ isimli kitapta: "Göğün yarılması, onun bünyesine arız olan bir düzensizlik ile ayrılmasıdır" kaydı bulunmaktadır.

et-Te'vilâtü'n- Necmiyye'de şöyle denilmektedir: "Yani şahsiyetlerinin zevali ve taayyünâtının kalkması ile sırların, kalplerin ve ruhların göğü anlamındadır."

Kâşânî (v.730/1329) ise şöyle demiştir: "Hayvanî ruhun¹² insanî ruhtan¹³ ayrılması ve ölümle zeval bulması sebebiyle, hayvanî ruhun seması çöktüğünde anlamındadır."

seminer çalışması üzerine temellendirilmiştir. Burada değerli hocama şükranlarımı arz etmeyi ifası gerekli bir vazife addediyorum.)

¹¹ Ömer Nasuhî Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi*'nde bu isimde bir eserin sahibi olarak şunlar bulunmaktadır: Şeyh Abdülmelik ed-Deylemî (v. 500), Zekeriya el-Ensarî (v. 926), Ebü'l-Yümn el-Uleymî (v. 928) (Bilmen, a.g.e., II, 829.)

¹² Lâtf bir madde olup menba'ı kalbin içidir, atardamarlar vasıtasıyla bütün bedene yayılır. (Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rîfât*, b.y.y., ts., s.112; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İst., 1996, s.440.)

¹³ İnsanî rûh: Allah Teâlâ tarafından üfürülen rûh (rûh-i menfûh), Hakk'ın kendisine nisbet ettiği (rûh-i izafî) beşerî ruhtur. Hakikatte ruh-u azam, insanî ruhtur. Rububiyeti açısından ilahî zât'ın mazharıdır. Bu sebeple, hiçbir şey onun çevresinde uçamaz, yanında yöresinde dönüp dolaşan hiçbir kimse ona erişemez ve onun güzellik nurunun isteklisi olan kimse de örtülerle sınırlıdır. O'nun künhünü Allah'tan başka kimse bilemez, bu arzuya ondan başka kimse nail olamaz. Ruh-u azam'ın âlem-i kebîrde ilk akıl, yüce kâlem, nûr, küllî nefis, levh-i mahfuz ve benzeri mazharları ve isimleri olduğu gibi; ehlullah ve başkalarının istilâhında ruh-u azam'ın âlem-i sağırda de zuhur ve mertebeleri açısından mazharları ve isimleri bulunmaktadır. (Cürçânî, a.g.e., s.112; Dâvûd el-Kayserî, *Matlau Husûsi'l-Kilem fi Meânî Füsûsi'l-Hikem*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Bahire, İst., 1299, s.42; a.mlf., *Mukaddemât*, (Dâvûd el-Kayserî'nin adı geçen eserinin mukaddimesinin çevirisi), çev., Hasan Şahin, Turan Koç, Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri, 1997, s.57; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.440; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ank., 1997, s.599.)

2. (Yıldızlar dağılıp döküldüğü zaman),¹⁴ İplik koptuğunda inci tanelerinin döküldüğü gibi, yıldızlar yerlerinden dağılık siyahlıklar olarak döküleceklerdir. Göğün yarılması ve yıldızların dökülmesi kıyametin alametlerindedir. Sema bu âlemin çatısı, yeryüzü ise tabanı hükmündedir. Bir evi yıkmak isteyen kimse, ilk olarak çatısını yıkmakla başlar. İşte “gök yarıldığı zaman” sözü, göğün tahrip edilmesi ve yıldızların dökülmesi sonucunda olur. Burada bedenın zahir ve batınından ruhun ışığı kesildiğinde tabii ölüm ile zahîrî ve batınî on duyu¹⁵ yıldızının zevaline ve yok olmasına işaret vardır. Mutlak olarak duygular atıl kalır. İradî ölüm ile de gerçekleştirilen şey budur.¹⁶

¹⁴ Onun yok olması, dağılıp dökülmesi ipliği kopan gerdanlığa benzer. Âlûsî, Şihabuddin. *Rûhü'l-Meanî fi-Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., XXIX-XXX, 63.

¹⁵ Mutasavvıflar insanın on lâtifeden meydana geldiğini ifade etmişlerdir. Bunlardan beş tanesi emir âleminde, beşi de halk âleminde. Bu emir ve halk âlemi ayrımı “*Halk ve emir ona aittir*” (Araf, 7/54) âyet-i kerîmesinden ilham alınarak, kainatın iki vechesine işaret edilmiştir. Emir âlemi: Sebepsiz olarak Hakk tarafından var edilen şeyler olup melekût âlemi yerine kullanılır. Halk âlemi ise, bir sebebe bağlı olarak var olan şeyler olup şehâdet âlemi yerine kullanılır. Emir âleminde olanlar, insanî kalp, Rabbânî ruh, sır, hafî, ahfâ. Halk âleminde olanlar ise, toprak, su, hava, ateş ve nefstir. Bunlardan birincisine havass-ı hamse-i bâtuna, ikincisine ise, havass-ı hamse-i zâhire de denilir. Lâtifelerin en yüksek mertebesi olan ahfâ, Hakk'a; en aşağı mertebesi olan nefis ise bedene bitişiktir. (İbn Arabî, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Sâfiyye*, trc., Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri, 1997, s.70, (*Mukaddemât* içerisinde); Ahmed Ziyâüddîn Gümüştanevî, *Câmiü'l-Usûl*, b.y.y., ts., s.222; a.mlf., *Câmiü'l-Usûl Velîler ve Tarîkatlarda Usûl*, çev., Rahmi Serin, Pamuk Yayınları, İst., 1979, s.276-277; Khalifa Abdul Hakim, *Islamic Ideology*, Third Edition, The Institute of Islamic Culture, Lahore, 1961, p.141; Süleyman Hilmi Tunahan, *Mektuplar ve Bazı Mesâil-i Mühimme*, b.y.y., ts., s.134; Mehmed Ali Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, Sad., H. R. Yananlı, Akabe Yay., İst., 1985, s.119; Muhammed İhsan Oğuz, *21 Soruda Tasavvufî Gerçekler*, Oğuz Yay., İst., 1991, s.98-99; Hekimoğlu İsmail ve Arkadaşları, *Dinî İlmî Felsefî Yeni Ansiklopedi*, TİMAŞ Yay., İst., 1989, II, 751.)

¹⁶ Mutasavvıflar ve filozoflar ölümü, genel olarak iki gurupta incelerler: İradî ölüm ve tabii ölüm. İradî ölüm, şehevi istekleri öldürmek ve onun yolunu kapamaktır. Tabii ölüm ise, nefsin bedenden ayrılması anlamında kullanılır. Eflatun kendisinden hikmet isteyen bir öğrencisine “iradî ölümle ölmesini ve tabii hayatla yaşamasını” tavsiye etmiştir. (Bedrüddin Osman Erzurumî (İmam Efendi), *Gülzâr-ı Saminî*, Marifet Yay. 3. bs., İst.,

3. (Denizler birbirine katıldığı zaman)¹⁷, yeryüzünün yarılması, düzlenmesi ve sarsılmasıyla, engellerin ortadan kalkması sonucu denizlerin bir kısmının diğer kısmına karışarak tek bir deniz haline geldiği zaman.¹⁸ Onlar yedi denizdir; Akdeniz, Sicilya Körfezi, Basra Körfezi, Hint Okyanusu, Hazar Denizi, Kızıldeniz, Çin Denizi.¹⁹ Bunlar tek bir deniz olur. Bu deniz yedi kat yerin üzerinde bulunduğu

2000, s.259; İbn Sina, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, çev. M. Hazmi Tura, Burhaneddin Matbaası, İst., 1942; s.16; İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. A. Şener v.d., KB Yay., Ank., 1983, s.189)

Hız. Mevlânâ da şu beyitle riyazî (iradî) ölüme işaret etmiş ve riyazî ölümle ölenin gerçek mutluluğu elde ettiğini belirtmiştir.

“Ne mutlu o kişiye ki, ölümden önce öldü;

Yani bu bağın, bu üzümlün aslından bir koku aldı.” (Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevi ve Şerhi*, (şerheden A. Gölpınarlı), MEB Yay., İst. 1974, IV, 203, 1372. beyit)

İradî ölüm, varlık ve dünya ile ilgili işlerden tamamen fani olmak demektir. Bu hali yaşayan kimse kendi vücudunun varlığını bile hissetmez. Nitekim tabîî ölümden de durum bundan farklı değildir. (Necmüddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, Haz. Mustafa Kara, Dergâh Yay., İst. 1980, s.43)

Necip Fazıl da, riyazî ölüme ulaşanları hadislerden aldığı ilhamla ve kendine özgü üslûbuyla “ölmemişken ölenler” ifadesi ile isimlendirir. Bunlar Hz. Peygamber’in belirttiği büyük cihadın fatihleri; dünya hayatı içinde öte aleme çıkanlar. Allah’ta fani olmak sırrına erenler, sağlıklarında ölmezliğe ve sonsuzluğa yol bulanlardır. İnsanın biricik gayesi budur ve insan bunun için yaratılmıştır. (Necip Fazıl Kısakürek, *Çöle İnen Nur*, Büyük Doğu Yay., İst., s.427, 434.) Bu bağlamda aşağıdaki dizeler riyazî ölümle ölmeyi teşvik niteliği taşıyan örneklerdendir.

“O dem ki, perdeler kalkar, perdeler iner,

Azrail’e “hoş geldin” diyebilmede hüner...” (Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, Büyük Doğu Yay., İst., 1979, s.110)

“Bu dünyada renk, nakış, lezzet, ne varsa küsüm;

Gözümde son marifet, Azrail’e tebessüm...” (Kısakürek, *Çile*, s.111)

“Sultan olmak dilersen, tacı, sorgucu unut!

Zafer arabân senin, gıcırtilı bir tabut!” (Kısakürek, *Çile*, s.107)

Necip Fazıl nefsin arzuları ile savaşmanın ehemmiyetini de şu beytiyle ifade etmektedir:

“Bir şey değil, orduların milyonları aşması.

Ekber cihat, tek kişinin nefsiyle savaşması” (Necip Fazıl Kısakürek, *Esselam*, Büyük Doğu Yay., İst. 1983, s.258)

¹⁷ Hasan Basrî, “Suları kurduğu zaman” anlamına gelir demektir. (Fahruddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 3.bs., Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts, XXXI-XXII, XXXI, 77.)

¹⁸ Denizler dolduktan sonra yeryüzü suyunu çeker, düzlük olur. Orada ne bir iniş ne de bir yokuş görebilirsin. (Âlûsî, a.g.e, XXIX-XXX, 63.)

¹⁹ Adı geçen denizler için bakınız: Şemseddîn Samî, *Kâmûsü'l-A'lam*, I-VI, Mihran Matb., İst., 1314, II, 1243-1244, VI, 4761.

balığın karnına dökülür.

*Keşfü'l-Esrâr*²⁰da denildiği gibi “Denizler boşaldıktan sonra yeryüzünün suyu kurur. Böylece dümdüz olur.” Bu da “tescîr” manasıdır. Hasan-ı Basrî (v.110/728)’ye göre; bu denizlere Okyanus da dahildir. Çünkü o denizlerin aslıdır ve diğerleri ondan meydana gelmiştir. Tatlı su nehirleri de böylecedir. Genişlikleri bakımından onlar da deniz gibidir. Burada kalp, ruh ve sırların denizine işaret vardır. Şöyle ki tek bir ilahî tecelli ile bazısı bazısına katılmış ve bir deniz olmuştur. Ve yine, her şeyin aslına dönmesine engel olan berzahların ortadan kalkmasıyla meydana gelen cismanî unsurlar denizine işaret edilmektedir. Bunlar, bedenün cüzlerinin aslına dönmesine ve bedenün harap olmasına engel teşkil eden hayvanî ruhlardır.

4. (Ve kabirlerin içi dışına çıkarıldığı zaman). Toprağın ters yüz edilip içindekiler dışa çıkarıldığı vakit.²¹ Bu da Âdiyât suresinde gelecek olan (Âdiyât, 100/9-10) âyetlerine muhalif değildir. Çünkü “bu’sire” aynı şekilde istihrâc, yani çevirme manasına gelir. *Tâcü'l-Mesâdir*²² isimli eserde “bu’sire” ortaya çıkarmak, aşikar yapmak demektir. Bu yüzden müfessirlerden bazıları şöyle dediler: “O zaman ki mezarlar ortaya çıkar dağılırlar. Öyle ki kabrin toprakları dağılır. İçerisindeki hazineler ortaya çıkar ve ölüler dirilirler.” “Bu’sire”nin benzeri lafız ve mana yönünden “buhsire”dir. “Ba’sere”nin eşanlamlısı olan “bahsere” fili bir şeyin altını üstüne getirmek demektir. Yani o

²⁰ Sadüddîn et-Taftazanî (v.793), Ali Çelebî İznîkî (v.1108)’nin bu isimde eseri bulunmaktadır. (Bilmen, a.g.e., II, 831.)

²¹ Birçoklarının tefsir ettiği gibi ölüyü örten toprak altüst edilir ve defnedilen ölü dışarı çıkarılır. (Âlûsî, a.g.e., XXIX-XXX, 63.)

²² Ebü'l-Hasen Muhammed s. Abdillâh es-Semerkindî (v.343) (Bağdatlı İsmail Paşa, *Keşfü'z-Zünûn Zeyli*, haz. Şerafettin Yaltkaya-Rifat Bilge, I-II, MEB, İst., 1972, I, 210)

kabirlerin altı üstüne çevrildi. Çünkü o içerisindeki ölüleri dışarı çıkarır. Berâe suresine münafıkların sırlarını ortaya çıkarmasından dolayı berâet-i mübasire denilir. “Bu’sire” ve “buhsire” kendilerine ra’nın eklenmesiyle meydana gelen “Be’ase” ve “Behase” den türemiştir.

Ragıb el-İsfahanî (v.502/1108) şöyle diyor: “Her kim “hellele, besmele, havkale ve dem’aze” gibi hümasî ve rubaî bir kelime görürse, bunların “Lâ ilâhe illallah ve Bismillahirrahmanirrahîm, Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billah, Edâmellahu Teâlâ Azzeh” anlamlarına geldiğini bilmelidir.²³ Denilir ki, “bu’sire”, “be’ase” ve “usire” den mürekkeptir. O da toprağı çevirmek ve içindekini dışarıya çıkarmak demektir. Çünkü “bu’sire”, “bease” ve “usire” manasını tazammun eder. Her ikisi de kıyametle ilgili olup kıyametin kopmasının yeryüzündeki alametlerindendir. Çünkü Allah Teâlâ göğü ve yıldızları yok ettikten sonra yeryüzünde bulunan her şeyi yok eder. Denizleri birbirine karıştırır, sonra yeryüzünün kendisini bir bina gibi içini dışına, dışını içine getirmek suretiyle de bizzat tahrip eder. Bunda da taayyünâtın²⁴ mutlak olarak ortaya çıkması ve kabirlerinin harap

²³ Âlûsî, a.g.e, XXIX-XXX, 63; Yukarıdaki cümlelerin mealleri şu şekildedir: “Allah’tan başka ilah yoktur”, “Kuvvet ve kudret ancak Allah Teâlâ’ya mahsustur”, “Allah Teâlâ devam ettirsin”.

²⁴ Taayyün, belirme, aşikar olma, ortaya çıkma gibi anlamlara gelmektedir. Sufilere göre, Hakk’ın zâtında her şey vardır, ancak belirsiz olarak mevcuttur. Bu şeylerin O’ndan zuhur ve tecellî yolu ile çıkışları bir taayyün şeklinde kendini gösterir. Mutasavvıflar taayyün mertebesini üç kategoride incelemişler: 1. Lâ taayyün mertebesi: Vücûd bu mertebede sıfat ve vasıf bağından ve bütün kayıtlardan münezzehtir. Bu mertebeye ahadiyyet mertebesi ismi verilmiştir. Bu mertebe Allah Teâlâ’nın künhü ve hakikatidir. Bunun üstünde bir mertebe yoktur. (Kayserî, a.g.e., s.11; Abdülkerim b. İbrahim el-Cîfî, *el-İnsânü’l-Kâmil fi Ma’rifeti’l-Evâhir ve’l-Evâil*, Matbaatu Muhammed Ali Sabîh, Mısır, 1383/1963, I, 25; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.505-506; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.680.) 2. Taayyün-i evvel mertebesi: Bu mertebe zât-ı ilahînin varlık sahasına iniş yönünde ilk harekete geçişini ifade eder. Allah Teâlâ bu mertebede zâtını, sıfatlarını, isimlerini ve bütün mevcûdatı birbirinden ayırmaksızın icmalî olarak bilir.

olmasına işaret vardır. Çünkü tayyünât, mutlak hakikatlerin kabirleri mesabesinde. Yine burada, önceki surede geçtiği gibi, ölüm ile kendisinde bulunan ruhların ve kabiliyetlerin ortaya çıkması sebebiyle beden kabirlerine de işaret vardır.

5. (Her nefis önceden yaptıklarını ve geriye bıraktıklarını, iyilik olsun kötülük olsun bilir.) *Fethü'r-Rahmân*'da şöyle denilir: “Nefis burada cins isimdir. Onun müfred olarak gelmesi, ancak Allah Teâlâ'nın acıdığı müstesna bizzat o nefsin menfaatinde zayıflığının, basitliğinin ve hakir olduğunun, dinleyicinin zihninde ortaya çıkması içindir.” Burada “mâ” umum ifade eden lafızlardan olduğu için, “hayatında hayır ve şerden ne yaptı ise” anlamına gelir.

Kendisinden sonra iyilik ve kötülük işlenen bir çığır bıraktı ise onu bilir. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdular: “*Herhangi bir kimse, insanları hidayete çağırır da ona tâbi olunursa, ona tâbi olanların mükâfatlarından bir şey eksilmeksizin davet edene de aynı mükâfat verilir. Buna karşılık dalalete davet eden bir kimse de sapıklığa çağırır da, kendisine tabi olunursa, ona tabi olanların günahlarından*

Burada oluşun ilk başlangıcı söz konusudur. Bu mertebeye vahdet, hakikat-i Muhammediyye, mutlak ilim gibi isimler verilmiştir. Taayyün-i evvel denilen bu mertebede “Allah” mefhumu bütün ilahî sıfat ve isimleri toplayan bir ism-i câmi' olarak kabul edilmiştir ki, buna ulûhiyet mertebesi de denilmektedir. (Abdullah Bosnevî, *Tecelliyâtü 'Arâisi'n-Nüsûs ft Manassâti Hikemi'l-Füsûs*, I-II, Matbaa-i Âmire, İst., 1290, I, 23; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I-II, Mabaa-i Âmire, İst., 1340-1343, II, 180; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, Ülken Yay., İst., 1995, s.125) 3. Taayyün-i sâni mertebesi: Allah Teâlâ'nın zât ve sıfatlarına ve bütün mevcûdâta dair, isim ve sıfatlarının gerektirdiği bütün küllî ve cüz'î manaların sûretlerini birbirlerinden ayırarak tafsil ettiği ilmidir. (Cavit Sunar, *Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s.63; İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, Haz., Mustafa Kara, İnsan Yay., İst., 1991, s.22) Bu mertebede ilim sûretleri birbirlerinden ayrı olduklarından bunlara vâhidîyyet, a'yân-ı sâbite ve hakikat-i insaniyye denir. Bu sûretler mümkün varlıkların hakikatleri ve dayanaklarıdır. İlk taayyün mertebesi bu mertebenin bîatını, bu mertebe ise, onun zâhiridir. (Bosnevî, a.g.e., I, 23; İzmirli, a.g.e., II, 180; Sunar, a.g.e., s.64.)

bir şey eksilmeksizin aynı günah peşinden gidilen kimseye de yazılır.”²⁵

Yahut da günahattan ne gönderdi, taattan ne bıraktı ise bilecektir. *et-Te’vilâtü’n-Necmiyye*’de “her nefis önceden ne yolladı, geriye ne bıraktı ise bilecektir” ayeti için “iyilik ve kötülük işlemek suretiyle kuvveden fiile çıkarılan şeylerdir, geriye bırakılan şey ise, niyet cihetiyle potansiyel durumdan fiile çıkmayan şeydir” denilmektedir.

Yani bütün bu olaylar olduğunda dünya harap olacak ve her nefis önceden ne yaptığını ve geriye ne bıraktığını bilecektir. Ancak önceki surede geçtiği gibi bu bilme işi dirilme esnasında değil bilakis amel defterlerinin dağıtılması anında olacaktır.²⁶ Kıyametin başlangıcı, birinci sûra üfürülmesi, sonu ise mahlûkatın hesaplaşmasıdır. Bu olayın tekrar edilmesinin sebebi, o zamanın felâketi, dehşeti ve korkunçluğu yüzündendir. Tafsilî ilimden murat, muhasebe ve amel defterlerinin okunması anındaki ilimdir. İcmalî ilime gelince o da haşir ve yeniden dirilmenin başlangıcında oluşan ilimdir.

Şunun için ki, itaat eden mutluluk belirtilerini, isyan eden ise bedbahtlık belirtilerini evveleminde görecekler. İbnü’ş-Şeyh *Hâşiye*’sinde şöyle demiştir: İlmin bunları toplaması onlarla hesaba çekilmeden kinayedir. Onun bu sözden maksadı, masiyetten engelleme ve taata teşvik etmektir.

6. (Ey İnsan!) tafsil ve mücmel arasında yer alması, yani “alimet nefsün” ile “inne’l-ebrâre” arasında bulunması sebebiyle hususî olarak kâfirleri değil bütün isyankârları kapsar, “*Bilakis dini yalan sayıyorsunuz*” âyetindeki (bel tükezzibûn) sözünün çoğul olmasına

²⁵ İmam Nevevî, *Şerhu Müslim*, I-XVIII, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1411, İlim, 15.

²⁶ (Bkz. Tekvîr, 81/10)

gelince, bir kabileden tek bir kişi Zeyd'i öldürdüğünde falan oğulları Zeyd'i öldürdü denmesi de bu kabildendir.

Nitekim İmam Süheylî şöyle der: “Ey İnsan!” âyetinde Umeyye b. Halef kastediliyor. Ancak lafız umumîdir. Bu sebeple onu ve onun gibi olanları da kapsar.” Yine denilmektedir ki, bu âyet-i kerîme şu konuda nazil olmuştur: Velid b. Muğire ve Es'ad b. Kelde, Hz. Peygambere (s.a.v.) Mekke vadisinde kötülük etmeyi düşündü, fakat başaramadı. Allah Teâlâ onları bu fiilleri sebebiyle cezalandırmadı.

*Zehretü'r- Riyâz*²⁷da ise şöyle anlatılır: “Birisî Peygamberimizin başına vurdu. Peygamberimiz onu yakalayıp yere vurdu. O kişi, Ya Muhammed! “el-eman, el-eman” dedi. Benden kabalık senden kerem. Şüphesiz ki, ben ebediyen sana eziyet etmeyeceğim. Bunun üzerine Resulullah (s.a.v.) onu bıraktı.”

(Keremi bol²⁸ Rabbine karşı seni aldatan nedir?)²⁹ Âyetteki “mâ”

²⁷ Ahmed Tavis b. Musâ (İbn Tâvûs) (v.673)'nın bu isimde bir eseri bulunmaktadır. (Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., I, 620; Mehmed Ali Kırboğa, *Kâmûsü'l- Kütüb ve Mevzuâtü'l-Müellefât*, Yeni Kitap Basımevi, I-II, Konya, 1974, I, 517.)

²⁸ Cömertlik, İslâm literatüründe genellikle sehâ, sehâvet ve cûd terimleriyle ifade edilir. Sehâ ve sehâvet, sözlükte “ocağın, içinde kolaylıkla ateş yakılacak şekilde geniş tutulması” anlamına gelir. Bu mânadan hareketle gönül zenginliği ve genişliğine de sehâvet denilmiştir. Ayrıca “c-v-d” kökünden türetilmiş olan ve cömertlik yapmak, karşılık beklemezsizin gerekli şeylerin infakı anlamına gelen “cûd” terimi de sehâvet kelimesiyle eş anlamlıdır. (İsfahanî, a.g.e., s.79; İbn Manzûr, a.g.e., III, 135; Mustafa Çağrıncı, “Cömertlik”, *DİA*, VIII, 72, s.72-73) Peygamberimizin (s.a.v) insanların en cömerti olduğuna dair rivâyetler pek çoktur. (Bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, I-VI, 5. bs., Dâru İbni Kesîr, Dimeşk, 1414, Bed'ü'l-Vahy, 5; Müslim, Fezâil, 48.)

²⁹ Hz. Ömer bir kişinin bu âyeti okuduğunu duyunca; cehalet diye karşılık vermiştir. Mutasavvıflardan Ebu Bekir el-Verrak der ki: Eğer Rabbim bana keremi bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? derse, “Kerem sahibinin keremi beni aldattı” derim. (İbn Kesir, a.g.e., IV, 481.) Bazı işaret ehli tefsirciler derler ki: “Keremi bol Rabbına” denilip de Allah Teâlâ'nın diğer isim ve sıfatlarının zikredilmemesi muhataba icabeti telkin etmek için olduğu hissini vermektedir. Bunu söyleyen kişinin düşüncesi pek de uzak sayılmaz. Çünkü kerem sahibi birine kötü fiiller ve davranışlarla mukabele etmenin uygun olmayacağına

ibtida konumunda soru edatıdır. “Ğarreke” onun haberidir. İstifham, ayıplama ve kınama anlamındadır. Yani Ey İnsan! Seni Rabbine karşı masiyet etmede cüretli kılan, seni aldatan ve onun azabından emin kılan şey nedir?³⁰

Halbuki sen önünde olup biten felâketleri ve bütün amellerini müşahede ettiğin zaman da ne olacağını biliyorsun. Birisi birisini cesaretlendirdiğinde ve kendi emin olmadığı halde kendi açısından onu sakınılacak şeyden emin kıldığında, “ğarrahu bi-fulan” (onu falanca aldattı) denir. Burada Allah Teâlâ’nın kerem sıfatının ele alınması, şeytanın iğva vermesi sebebiyle aldanmaya medar olmasının uygun olmadığını ifade etmek içindir. Şeytan ona şöyle der: “Dilediğini yap, nasıl olsa Rabbin çok cömerttir. Dünyada sana ikramda bulunmuştur. Ahirette de benzerini yapacaktır.” Bu kıyas yanlış bir kıyas ve bâtil bir temennidir. Aksine bu, iman ve taate yönelmede; küfür ve isyandan sakınmada daha ileri gitmeyi gerektiren hususlardan biridir. Sanki o şöyle der: Davet ediciden sakındıran, yüce sıfatlarla mevsuf olan Rabbine karşı seni isyana sürükleyen şey nedir? Bu yüzden bu âyeti Peygamberimiz okuduğunda şöyle demiştir: “Onu bilgisizliği aldatmıştır.”³¹

Hasan Basrî şöyle der: “Vallahi onu aldatan şeytanıdır. Kerim olanın cömertliği, ona karşı aldanmayı gerektirmez. Bilakis ona

dikkatleri çekmek için kerim ismi zikredilmiştir. Bağavî, Kelbî ve Mukâtil’den nakleder ki, onlar bu âyetin Ahnes b. Şerik hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir. O Resulullah (s.a.v)’e vurmuş o zor günlerde cezasını görmemişti. Bunun üzerine Allah Teala, keremi bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? âyetini inzal buyurdu. (İbn Kesir, *Tefsirü’l-Kur’âni’l-Azim*, Dâru İhyai’l-Kütübî’l-Arabî, IV, 481.)

³⁰ Seni Allah Teâlâ’ya isyana ve onun şanına yakışmayan şeyi işlemeye cüret ettiren şey nedir? (Âlûsî, a.g.e, XXIX-XXX, 63.)

³¹ Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzü’l-Kadir*, I-VI, Mektebetü’t-Ticâriyyeti’l-Kübrâ, Mısır, 1356/1937, IV, 17.

isyandan, muhalefetten sakınma ve korkmayı gerektirir.” Şu açıdan ki, mazluma nispetle zalimin ihmal edilmesi, cezalandırılmaması, ona ikram edilmesi uygun değildir. Dost ve düşmanı bir tutmak da böyledir. Sırf ikram edildiğinde bile onunla aldanmak gerekmez. Kahr sıfatı, kerem sıfatı ile bir arada düşünüldüğünde, kul kahr sıfatını nasıl unuttur da kerem sıfatı onu aldatır. Allah Teâlâ'nın isimleri birbirinin mütakabilidir. Bu yüzden şöyle buyurdu: “*Kullarıma haber ver, şüphesiz ki ben ğafurü'r-rahimim ve azabım da elem verici bir azaptır.*” (Hicr, 15/49) Bu âyet-i kerîme neden unutuluyor?

Kâşânî (v.730/1330) şöyle dedi: Allah Teâlâ'nın kerim olması aldanma ve gevşek davranmaya imkan tanır. Ancak insana verilen bolca nimetler, büyük ihsanlar ve kamil kudret, sırf keremi caiz görmekten daha çok günahı engeller.³²

Fudayl b. İyaz'a (v.187/803) soruldu ki: “Şayet Allah Teâlâ seni kıyamet günü huzuruna alsa ve sana, seni Rabbine karşı aldatan şey neydi, diye sorarsa ne dersin? Şöyle cevap verdi: Senin sarkıtılmış perdelerin hoşgörülerin, müsamahaların beni aldattı.”

İbn Semmak bu konuyu şiirinde şöyle dile getirdi: “Ey günah işleyen! Hiç utanmıyor musun? Sen yalnız iken günah işlerken Allah Teâlâ senin ikincidir. Günah işlediğin zaman günahlarını örtmesi ve mühlet vermesi seni aldattı.”

Zemahşerî (v. 538/1143) şöyle der: Fudayl'ın sözü, işlenen günahın meydana çıkmaması sebebiyle aldanma nedenini itiraf etme kabilindedir. Haşeviye kıssacılarının ve Fudayl'ın sözünden kendisine bir kapı aralamayı arzulayanların

³² Katade, kendine musallat olan düşmanı onu aldattı demektedir. (Âlûsî, a.g.e, XXIX-XXX, 64.)

zannettikleri gibi bu özür beyan etme değildir. Âyette, “senin Rabbin cebbâr, kabhâr, müntakim ve benzeri sıfatlarla değil de “kerîm olan Rabbin” şeklinde zikredilmesi, kulun, “kerîm olan Rabbinin keremi beni aldattı” şeklinde bir cevap vermesi sebebiyledir.

Gerçek şu ki, bu mevzu insanların hallerine nisbetle ihtilaflı bir konudur. Dolayısıyla işareti idrak eden onu idrak etmeyen gibi değildir. Nice değişik zanlar ve günahlar vardır. Bundan dolayı ehl-i işaret (ârifler) der ki: “Allah Teâlâ’nın isimleri arasından sadece “kerîm” isminin seçilmesi telkin açısından dır.”

“Ümidinizi kesmeyiniz,” (Zümer, 39/53) müjdesini senin kendin verirsin, o halde ben haddi aşmaktan ve isyandan nasıl korkayım! Çünkü sen her hatayı affedersin. Artık hatalar senin affına dahildir.”

Yahya b. Muaz, “Senin iyiliğin beni her zaman aldattı” dedi ve şu şiiri söyledi:

“Mevlâm dedi ki, senden gördüğüm kötü fiillerden utanmıyor musun?

Ben dedim ki, Ey Mevlâm! Bana hilm³³ ile davran, senin

³³ Hilim, sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak, öfke duygusunun coşkusundan nefsi korumak ve şiddetli öfke anında itidal ve sükûneti muhafaza etmek şeklinde tarif edilmektedir. Güç yettiği halde affetmeye ve hoşlanılmayacak şeylere sabretmeye de hilim denilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de, halîm, “hilim sahibi” anlamında esmâ-i hüsnâ’dan biri olarak on iki âyette ve ayrıca üç âyette de çoğul şekliyle “ahlâm” geçmektedir. Hadis-i şeriflerde de “akıl sahibi, ağır başlılık ve yumuşaklık” anlamında kullanılmaktadır. Peygamberimiz (s.a.v) Eşec b. Abdî adlı sahabiyi överken: “Sende Allah’ın sevdiği iki haslet vardır: Bunlardan biri hilim, diğeri ise teennîdir” buyurmuşlardır. (Hüseyn b. Muhammed Rağb el-İsfahanî, *el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kur’ân*, Dâru Kahraman, İst., 1986, s.184; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., XII, 146; Cürçânî, a.g.e., s.92; Muhammed Murtaza ez-Zebidî, *Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kamûs*, I-X, Dâru Libyâ, Bingâzî, 1306, VIII, 256; A. J. Wensinck, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Hadisi’n-Nebevî*, I-VII, Çağrı Yay., İst., 1986, I, 503vd;

lütfunun fazlalığı beni aldattı.”

Hiz. Ali (v.40/661)'den (r.a) rivayet edilmiştir ki; O kölesine defalarca seslendi. Kölesi kapıda olduğu halde cevap vermedi. Hiz. Ali sordu: Niçin bana cevap vermiyorsun? Köle: “Senin yumuşak huyluluğuna olan güvenim ve cezalandırmayacağına olan inancım sebebiyle” şeklinde cevap verdi. Hiz. Ali (r.a) onu bir iyilik olsun diye bu sözü sebebiyle azat etti.

Âriflerden birisi şöyle dedi: “Mâ ğarreke” hitabına hayret ettim. Emre muhalif iş yapana tehdit olan bu hitapta emre uygun hareket edene ihsan vardır. Emre itaat edene yapılan lütuf hitabı ile nasıl emre muhalif olana hitap ediliyor? Bunda ancak ehl-i işaretin bilebileceği rumuzlar vardır.

Sûfilerden birisi anlatıyor: Basra çarşısında dört kişinin taşıdığı bir cenaze gördüm. Yanlarında başka kimse yoktu. “Lâ ilâhe illallah” dedim. Basra çarşısı, Müslüman bir adamın cenazesi ve onu teşyi’ eden hiç kimse yok. Ona tabi oldum onu teşyi’ ettim ve namazını

Müslim, İman, 25; Ebû Dâvûd, Edeb, 149; Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li- Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, İst, 1984, s.216-217; Ali Toksarı, “Hilm”, *İslâmî Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ank., 1997, s.313.) Hilim beş kısma ayrılır: 1. Tabii hilim. Bu Allah Teâlâ’nın kuluna bir lütfudur. Bu sayede kul, kendisine haksızlık yapanları bağışlar, kendisine ikram etmeyenlere ikram eder, kendisiyle ilgilenmeyen akrabalarıyla alâkasını sürdürür. 2. Kulun sevap kazanma amacıyla istemeye istemeye, zoraki olarak öfkesini yutmasıdır. 3. Yerilen hilimdir. Bu da kişinin bir mecliste kendisine karşı terbiyesizlik yapana kalbinde kin tuttuğu halde sırf oradakilere karşı yumuşak huylu olduğunu göstermek için ses çıkarmamasıdır. 4. Kibirlilik yumuşaklığıdır. Bu da kişinin karşısındaki şahsı cevap vermeye değer görmemesidir. 5. Aşağılanmaya, küçük düşürülmeye sebep olan uysallıktır. (Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şarâni, *Tenbihü’l-Muğterrin (Gerçek Şeyhler ve Sahteleri)*, çev., Sıtkı Gülle, Bedir Yay., İst., 1418/1997, s.278.) Kur’ân-ı Kerîm’e baştan sona hilm rûhu hakimdir. İnsanlar arası ilişkilerde ihsân ile, adalette hareket etmek, zulümden kaçınmak, şehvet ve ihtiraslarına gem vurmamak, yersiz kibir ve gurûrdan sakınmak; bütün bunlar hilim rûhunun belirtileridir. (Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, AÜİF Yay., Ank., 1975, s.204.)

kıldım. Defnettiklerinde onlara o kişinin kim olduğunu sordum. Tanımıyoruz dediler. Bize haber veren şu kadındır diyerek, kabrin yakınında duran bir kadını gösterdiler. Sonra ayrıldılar. Kadın ellerini semaya kaldırdı, dua etti, sonra güldü ve oradan ayrıldı. Ona ısrar ettim ve “mutlaka bu meseleyi bana anlatmalısın” dedim. Şöyle dedi: “Bu ölü benim oğlumdur. Günah nevinden işlemedik bir şey bırakmadı, hepsini yaptı. Üç gün hastalandı ve bana şöyle dedi: “Anneciğim öldüğümde ölümümü komşulara haber verme, onlar ölümüne sevinirler. Onlar cenazemde hazır bulunmasınlar. Yüzüğüme “Lâ ilâhe illallah Muhammedü’r-Resûlullah” yaz ve onu parmağıma tak. Öldüğümde ayağını yanağıma koy ve de ki: Allah Teâlâ’ya asi olanın cezası budur. Beni defnettiklerinde ellerini kaldır ve Allah Teâlâ’ya şöyle yalvar: Ey Rabbim ben ondan razıyım sen de ondan razı ol. O öldüğünde vasiyetlerinin tamamını yaptım. Ellerimi semaya kaldırıp dua ettiğimde fasih bir lisanla onun sesini işittim: Ey Anneciğim, artık git! Rahîm ve kerîm olan Rabbime vardım, benden razı oldu. Onun haline sevinerek güldüm.” Bunu İmam Kuşeyrî (v.465/1072) *Şerhü’l-Esmâ* isimli eserinde zikretmiştir.

Sahih bir hadiste: “Allah Teâlâ mümin kulunu yaklaştırır, üzerine rahmet perdesini koyar ve onu setrederek şöyle der: Falanca günahı biliyorsun. Kul evet ya Rabbi der ve bütün günahlarını itiraf eder ve kendisinin helak olacağını düşünür. Allah Teâlâ şöyle buyurur: Dünyada onları gizledim, bu gün de onları bağışladım.”

7. (O Rabbin ki seni yarattı.) Bu Allah Teâlâ’nın rubûbiyyetini vurgular ve keremini açıklar. Yani bütün azaları düzgün ve salim yani hangi aza neye yarayacaksa ona uygun hale getirdi. Şöyle ki her azaya terettüp eden menfaatine uygun kıldı. Her uzvu yaratmış olduğu sebebe uygun bir şekilde yarattı. Eli tutmak, ayağı yürüme, dili

konuşmak, gözü görmek, kulağı işitmek için yaratmış ve benzerlerinde sana itidal vermesi sebebiyle azaların bir kısmı diğer bir kısmına göre düzenlenmiştir. Ellerin, ayakların, kulakların ve diğerlerinin birinin diğerinden uzunluk cihetinden bir farklılığı yoktur. İki gözden birinin diğerinden daha büyük yahut azaların bazısının bazısından daha beyaz ve daha siyah olması yahut saçın bir kısmının siyah bir kısmının kumral değil de birbirlerine uyumlu olarak yaratmıştır.

Anatomi alimleri şöyle dediler: Allah Teâlâ bu bünyenin her iki tarafını düzgünlük üzerine kurmuştur ki, iki yarısı arasında farklılık olmasın. Kemiklerde ve iskelette, atardamar ve toplardamarda onların içerisine giren ve çıkan sinirlerde bir dengesizlik mevcut değildir, her iki uzuvdan biri diğerine eşittir.

“Addelehû ani’t-tarîk” (onu yoldan çevirdi) denilir. Buna göre mana şöyle olur: Allah Teâlâ diğer hayvanlara ait olan kerih yaratılıştan seni uzak kıldı ve seni diğer yaratıklardan farklı olarak Allah Teâlâ’nın en güzel bir yaratılış buyurduğu gibi güzel bir hilkatte yarattı. Şedde ile “fe addele” okundu. Yani kendisinde farklılık olmayan düzgün ve uygun bir yaratılışla seni yarattı. Bu da “addele”nin manasına uygundur.

Cüneyd-i Bağdadî (v.297/909) şöyle der: “Bu imanla onu düzeltmesi ve marifetle yaratılışını düzgün yapmasıdır.”

Zünnun el-Mısırî (v.245/859) (k.s) âyetteki “sevvâke” ifadesine: “Allah Teâlâ seni yarattı, bütün varlıkları kâmilin senin emrine verdi, halbuki seni onlardan hiçbirinin emrine vermedi” manasını vermiştir.³⁴

³⁴ Râzî tefsirinde Zünnun el-Mısırî’nin sözünün devamı olarak şunları zikretmektedir: “Dilini

*et-Te'vilâtü'n-Necmiyye'*de: “Ey O'nun suretinde yaratılmış insan, sanki seni onun mazhariyetinin; yaratılışının birbirine benzemesinin kemali aldattı. Seni en güzel bir şekilde ahsen-i takvîm üzere yarattı. Seni, maddî ve manevî bünyeni düzgün, orantılı ve bütün ilahî ve kevnî olgunlukları kabule müsait olarak yarattı” denilmektedir. Peygamberimiz (s.a.v.)'in buyurduğu gibi: “Bana cevâmiu'l-kefîm (yani ilahî ve kainatla ilgili lafızları az, ancak manası çok sözler) ihsan edildi.”³⁵

8. (Seni istediği şekilde terkip etmiştir.) “Fî” harf-i ceri “bi-rabbike”ye mutaalliktir. “Mâ” nekreyi umumileştirmek amacıyla. “Şâe” “sûretin” kelimesinin sıfatıdır. Aid zamiri ise mahzuttur. Cümle öncesine atfedilemez. Çünkü “adelek”in beyanıdır. “Terkip etti”nin manası, “fevkalade güzel surette, hikmeti ve dilemesinin iktizası gereğince yarattı” demektir. Yahut da güzellik ve çirkinlikte, uzunluk ve kısalıkta, erkeklik ve dişilikte, bazı zamanlarda (anne-babaya) benzerlik ve bazı zamanlarda benzersizlik şeklinde yaratmıştır. Hadiste denildiği gibi: “Nutfe ana rahminde karar kıldığı zaman Allah Teâlâ her nesebin kendisi ile Hz. Adem arasındaki nesebi hazırlar ve ona dilediği şekli verir.”

Vâsıtî şöyle der: “Allah Teâlâ asileri ve itaat edenleri şekillendirmiştir. Velâyet³⁶ suretinde yarattığı kişi, adavet üzere

zikir, kalbini akıl, ruhunu marifet, sırrını iman ile donatan, emir ve yasakları ile seni şerefliendiren ve seni yarattığı pekçok şeyden üstün kılan” anlamını vermektedir. (Râzî, a.g.e., XXXI, 80)

³⁵ Müslim, Mesâcid, 6.

³⁶ Dost, yâr, sevgili ve ermiş, pek yakın olmak, arkası sıra gelmek, tâkip etmek manalarına gelen velî kelimesinin çoğulu evliyâdır. (Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I-III, Matbaa-i Osmaniyye, İst., 1304-1305/1886-1887, IV, 1223; Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügatü Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatları*, I-IV, Maarif Matbaası, İst., 1943, IV, 644; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.566; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*,

- s.554; Akay, a.g.e., s.126; Celal Kırca, "Evliyâ", *İslâmî Kavramlar*, s.230.)
- Velî, Allah Teâlâ'nın isimlerinden birisidir. Mü'min için Allah'ın velîsi denir. Allah Teâlâ için ise, mü'minlerin velîsi ve mevlâsı ifadesi kullanılır. Evliyâ, hayatını riyâzât ve mücâhedelerle ibâdet ve taata sarfederek kendisinden gayptan haber verme, halleri keşfetme gibi harikalar zuhura gelen insanlar için kullanılan bir tabirdir. (İsfahanî, a.g.e., s.837; İbn Manzûr, a.g.e., XV, 406-407; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB., İst., 1993, I, 573)
- Robert L. Cohn, aslı Arapça olan velî kelimesinin İngilizce'ye genelde "Saint" şeklinde çevrildiğini ve bunun da Kur'an-ı Kerim'de, takvâ sahibi olan Allah dostlarını ifade etmek için kullanıldığına dikkat çeker. (Robert L. Cohn, "Sainthood", *The Encyclopedia of Religion*, I-XVI, Collier Macmillan Publishers, London, 1987, XIII, 1-6.)
- Velâyet, kulun kendi nefisinden fânî ve Hak ile kaim olmasıdır. Velî, kendisine peygambere has olan vahiyden farklı olarak ilham vaki olan kimse olup, peygamberinin gösterdiği yolda yürümek zorundadır. (İsmail-i Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, b.y.y., ts., s.241; De Lacy O'Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev., Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, 2.bs., AÜF Yay., Ank., 1971, s.128.)
- Bu kavram Kur'an-ı Kerim'de velî şeklinde 33, ait zamirleriyle birlikte 41, çoğulu olan evliyâ ise, 34, ait zamirleriyle birlikte 44 yerde geçmektedir. Ayrıca 174 yerde mevlâ şeklinde kullanılmıştır. Kur'an'da velî kelimesi mürşîd (aydınlatan, yol gösteren), şefî (sefaat eden), koruyucu ve yücelten gibi sıfatlarla kullanılarak, velâyetin mutlaka ilişkili olacağı kavramlara dikkat çekilmiştir. Evliyâullah ise, din ve itikat haysiyetiyle Allah Teâlâ'ya manevî yakınlık hasıl eden sâlih insanlara verilen bir isimdir. (Abdülbakî, a.g.e., s.766-768; Celal Kırca, "Evliyâ", *İslâmî Kavramlar*, s.230; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, s.610vd; Pakalın, a.g.e., I, 573.)
- İbn Cerîr et-Taberî *Câmiü'l-Beyân* isimli tefsirinde velî kelimesine ahirette Allah Teâlâ'nın azabından korkmayacak olan dostları manasını vermektedir. (Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, 2.bs., Matbaatu Mastafa el-Bâbî, Mısır, 1373/1945, XI, 131.)
- Taberî, velîlerin, Allah'ı, Rasûlünü ve Allah katından getirdiklerini tasdik eden, Allah'ın farzlarını yerine getirerek, haram kıldığı şeylerden sakınarak takvaya ulaşmış kimseler olduğuna dikkat çeker. (Taberî, a.g.e., XI, 133.)
- İmam Kuşeyrî, velînin "feîl" ism-i meful ve mübalağalı ism-i fâil manalarına geldiğini ifade ederek nebinin masum, velînin mahfûz olduğunu belirtmiş, takvanın velîlerin sıfatı olduğuna işaret etmiştir. (İmam Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, II, 104-105)
- Zemahşerî, Yunus, 10/62-64 âyetinin tefsirinde velîlerin bir takım özelliklerini hadîs-i şerifler ve Allah dostlarının sözleri ışığında zikretmiştir. (Bkz. Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1385/1966, II, 243.)
- Son devir müfessirlerinden Cemâlüddîn Kâsımî ise Yunus, 10/62. âyet-i kerîmesinin tefsirinde velî kelimesinin muhib manasına geldiğini, ism-i fail manasıyla Allah Teâlâ'yı dost edinen kimse; ism-i meful manasıyla ise Allah Teâlâ'nın ikramıyla kendisini dost edindiği kimse anlamına geldiğini ifade etmektedir. (Muhammed Cemâlüddîn Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vil*, tashih: Muhammed Fuad Abdülbakî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Mısır, 1958, IX, 3364-65; Krş. Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-*

yarattığı kişi gibi değildir. Yani onların bazısını lutuf ve cemâl, bazısını ise kahır ve celâl üzere yaratmıştır.”³⁷

Şeyhim ve seyyidim hazretleri *el-Lâihâtü'l-Berkiyyât*³⁸ isimli kitabında şöyle der: İşte bu terkiib-i suret, terkiib edilen tavırlardan ilmî, misalî, cismanî sûret gibi başka bileşik suretleri de ihtiva eder. Ancak esas kastedilen şey özellikle şu dördüdür: İlmî ve ruhî sûretin terkiibi, aklî ve manevî surette terkiiptir. Misalî ve cismî suretin terkiibi ise, hissî ve ruhî terkiiptir. İlmî suretteki terkiipten murad, zatın zuhuru; ruhanî suretin terkiibinden maksat, sıfatın zuhuru; misalî suretin terkiibinden maksat, fiillerin zuhuru; cismanî suretin terkiibinden maksat ise, eserlerin zuhurudur. İşte bu terkiplerden zahir olan şeyler, kıyastan ortaya çıkan neticeler ve birleşmelerden bir araya gelen bir bütün konumundadır. Bunların icrası ise, vücûb ve imkanın hükümleriyledir. Vücûb hükümlerinden maksat, fail ve müessir olan ilahî isimlerdir. İmkan hükümlerinden maksat, ona elverişli ve ondan etkilenen kevnî hakikatlerdir ve hangi şekilde olursa olsun o sûretin özellik ve belirtilerinin topluca zuhura geldiği bir mahaldir. Buradaki muhatap insanın yaratılması gibi, şayet üstünlük vücûb hükümlerinin cüzlerine ait olsa, bu yaratılış ulvî olur. O hak ve ulvî cihete meyleder. O aslî ilahî fitrat üzere kalır. Kutsî âleme ulaşmaya, feyz ve tecelliyi

Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vil, Dâru İhyâi'l-Küttübi'l-Arabiyye, Mısır, ts, II, 169.)

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a göre, evliyaullah unvanı, Allah'a dost olanlar, Allah için dost olanlar ve Allah için icrâ-yı velâyet edenler manasına gelir. (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, I-IX, 2.bs., Nebioğlu Basımevi, İst., 1960, IV, 2730.)

³⁷ Hasan Basrî şöyle demektedir: Allah Teâlâ yaratıklarından bir kısmını kendisi için, bir kısmını da başka şeylerle meşgul etmek için var etmiştir. (Râzî, a.g.e., XXXI, 81.)

³⁸ Osman Fazlî'nin eseri olan *el-Lâihâtü'l-Berkiyyât*, âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflerdeki bazı işarî manaları ihtiva eden vâridât türünde bir eserdir. Süleymaniye Ktp. Reisü'l-Küttâb Kit., nu: 511'de bulunmaktadır. (Murat Yurtsever, “Celvetiyye, İsmail Hakkı Bursevî ve İsmail Hakkı Dergahı”, Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Sır Yayıncılık, İst., 2001, s.338.)

almaya müsait olur. Şayet imkan hükümlerinin cüzleri galip olursa, bu süflî yaratılış süflî yöne meyleder ve hak olan, ezeli ve asli fitratın dışına çıkar. Kutsî âleme ulaşma, feyz ve tecelliyi almaya kâbiliyetli olmaz. Bilakis nisyân, gaflet ve cehaletle kirlî ve bulanık âlemde kalır. Kendinden ve Rabbinden haberdar olamaz, kör, sağır ve dilsiz olur, solunu ve sağını ayıramaz. “Onlar hayvanlar gibidir. Belki de ondan daha aşağıdır” (A’raf, 7/179) âyetinde belirtildiği gibi.

“Kellâ” red kelimesidir, aldanmadan uzaklaşmaktır. Yani Rabbinin keremiyle aldanmaktan el çekiniz. Bu kerim durumu onu şükre ve taata götürmesi gerekirken, onu günaha ve küfre bir yol yaptı. Denildi ki, “kellâ” gerçekte kendisinden sonrasını tekit içindir. Vakf (durak işareti) “rakkebek” üzerindedir. Secavendî’nin onu tercih ettiği gibi, mutlak vakıf alamefi “rakkebek” üzerine konulmuştur.

9. (Hayır! Siz dinî yalanlıyorsunuz.) *İrşad*³⁹ isimli kitapta şöyle der: Bu kelam kendisine uygun mukadder bir cümleye atıftır. Sanki itiraz yoluyla reddederek şöyle denildi: “Sizler bundan el çekmiyorsunuz.”⁴⁰

10. (Şunu iyi bilin ki, üzerinizde bekçiler vardır.) “Tükezzibun”un failinden haldir. “Hafizin”in ceminden maksat, muhatabın çokluğu ve onların her biri için meleklerden bir topluluğun olması itibariyledir. Gecede iki meleğin, gündüzde iki meleğin gözetlemesi gibi. Yani ey mükellefler!

³⁹ İbn-i Berrecan Ebü'l-Hakem Abdüsselam (v.627) (Bilmen, a.g.e., II, s.842.)

⁴⁰ Bilakis siz yeniden dirilmeyi, cezayı yalanlıyorsunuz, bundan daha büyüğüne cüret ediyorsunuz. Dinden maksat ceza ve mükâfattır. Allah Teâlâ’nın “deyyân” sıfatı da din kökündendir. Yoksa mükâfat ve cezanın kendi hükümlerinden olduğu İslâm dinini mi yalanlıyorsunuz? Böylece azap ve sevabı, sual ve cevabı tasdik etmiyorsunuz. (Âlûsî, a.g.e, XXIX-XXX, 65.)

11. (Katımızdan amellerinizi gözetleyen melekler vardır.) Farsça'da gözetlemeye “nigehbân” denir. “Kirâmen” kerîm'in cemidir. Yani bizim katımızda kerim olduklarından itaate devam eden emaneti eda eden ve ona ihanet etmeyen değerli meleklerdir.

Fethü'r-Rahmân'da “Allah Teâlâ değersizliğin zıddı olan kerîmle vafetti” diye kaydedilir. Yine denildi ki, bu melekler, iyilikleri yazmada acele eder, günahları yazmada, insanın günahına tevbe ve istiğfarı ümidiyle duraklarlar. Bu şekilde hem günahı hem de günahı tevbeyle birlikte yazarlar.

Zehretü'r-Riyâz'da “Onların “kirâmen” diye isimlendirilmeleri, bir iyilik yazdıklarında göğe çıkmaları ve onu Allah Teâlâ'ya arz etmeleri sebebiyledir. Onlar şahitlik eder ve falanca kulun iyilik işledi derler. Kötülüğe gelince onu da yazarlar ve “Ey Rabbimiz! Sen ayıpları örtersin, onlar her gün kitabını okuyorlar ve sizi medh ediyorlar, biz onların günahlarını açığa çıkarmayız” diyerek susarlar.

12. Amellerinizi yazan bu melekler sizden ayrıldıklarında ve sizinle birlikte olduklarında yaptıklarınızı bilirler. (Yapmakta olduklarınızı bilirler.) Amellerinizden az veya çok, bunlarla karşılık görsünler diye en küçüğünü bile zaptederler. Hadis-i şerifte: “Helada ve cünüplük durumunun haricinde sizden asla ayrılmayan kirâmen kâtibin meleklerine saygı gösteriniz”⁴¹ buyurmuştur.

Aynü'l-Meâni'de şöyle der: “Bilirler” ifadesi, hata, sehiv ve sorumluluk gerektirmeyen günahlar içindir, bunları yazmazlar. İstiğfar olunan günahlar da böyledir. Çünkü burada “yazarlar” denmedi de “bilirler” denildi.”

⁴¹ Kaynağına ulaşamadım.

“Yaptığınız şeyler” ifadesi her ne kadar kalp ve beden fiillerinin hepsine şamil ise de bedenle ilgili fiillere mahsus bir genellik ifade eder. Çünkü gizli olan amelleri Allah’tan başkası bilemez.

Keşfü’l-Esrâr’da ise: “Meleklerin bilgileri iki türlüdür: Apaçık sözleri ve azaların hareketlerini görüldüğü şekliyle bilir ve yazarlar. Batınî amelleri bilmeleri hususuna gelince, salih bir amel için, temiz bir koku, kötü bir amel için ise kötü bir koku duyarak salih amel ile kötü ameli genel olarak yazarlar. Fiil sözle zikredildi, çünkü çoğu zaman sözden fiil kastedilir. Burada da aynı durum vardır.

Fudayl b. İyaz’ın bu âyeti okuduğunda “gafiller için ne kadar dehşet verici bir âyettir” dediği rivayet edilir: Bu âyette asiler için korkutma, sakındırma ve şiddet; itaat edenler için lütuf ve müjde vardır.”

Kirâmen kâtibîni tazimde ise hesap işinin önemine işaret vardır. Allah Teâlâ’nın indinde bu iş için yazma ve hıfzetmenin değil, tazim ve keremin kullanılması onun çok önemli işlerden olması sebebiyledir. Onun için bu işte kirâmen kâtibîn melekleri kullanılmaktadır. Bu işin önemli oluşu, amel defterleri ve tesbit açısından değil, kâtip meleklerin yüce olarak vasıflanmaları cihetiyledir.

Bazı inkârcılar, kirâmen kâtibînin insanla birlikte bulunması hususunu tenkit ederek şöyle dediler: “İlk olarak hafaza melekleri, onların defterleri ve kalemleri bizimle beraber oldukları halde biz de onları göremiyorsak ve bu doğru ise, etrafımızda görmediğimiz şahısların ve dağların da bulunması da mümkündür. Bunlar meçhul işlere girişmektir.” Bunu söylemeleri cehaletleri sebebiyledir. Bunun cevabı, melekler görünmesi gerekli olmayan latif cisimler kabilinden

varlıklardır. Onların bizimle bulunmaları görülmelerini gerekli kılmaz. Allah Teâlâ Bedir’de müminlere meleklerle yardım etti. Allah Teâlâ’nın görmesini diledikleri dışında hiç kimse onları göremediler. Cinler de bu türden varlıklardır. Allah Teâlâ bunun için şöyle buyurmuştur: “O ve kabilesi sizin görmediğiniz yerden sizi görürler.” (Araf, 9/27) Hava da letafetinden dolayı görülmez. Latif varlıklar da diğerleri de böyledir.

Bir takım kimseler şöyle derler: Amellerin yazılıp tesbit edilmesi işine gelince, eğer faydası yoksa o abes bir iştir. Allah Teâlâ da bundan beridir. Eğer faydası varsa bunun da kul için olması gerekir. Allah Teâlâ unutmaya cihetinden, zarar ve menfaatten beridir. Bunun amacı, onların insanın aleyhinde delil ve hüccet olarak gösterilmesidir. Bu da zayıftır. Çünkü Allah Teâlâ’nın cevır ve zulmetmeyeceğı, hakikatte onun böyle şeyleri ispata ihtiyacı olmadığı bilinmektedir. Kim de bunu bilmezse onu zulme götüreceğı ihtimalinden dolayı ona fayda vermez. Bunun cevabı, Allah Teâlâ kendi katında, dünyada kullarının işlerini kendi aralarında yaptıkları şekilde muamele etmektedir. Hakim huzurunda delil getirmek, adalette şahitlerin hazır olması, belgelerin gösterilmesi gibi. Bunlar manayı ifadede daha belığ olsun, insanlar tarafından daha iyi anlaşılсын diye böyle yapılır. Bir kul için, Allah Teâlâ’nın gözetleyici olduğunu, meleklerin amellerini gözetlediklerini, deftere yazdıklarını, kıyamet gününde şahitlerin gözü önünde bunun sergileneceğini bilmesi, onu günahlardan daha çok uzaklaştırıcı ve kötülüklerden de engelleyici olur.

Meleklerin bilmesi hususuna gelince, kalplerin fiilleri görülmez ve yazılmaz, bununla beraber hesaba çekilecektir. Allah Teâlâ’nın şu âyetinde olduğu gibi, “İçinizde olanı ister gizleyin, ister açığa vurun

ondan hesaba çekileceksiniz.” (Bakara, 2/284)

İmam Gazzâlî (v. 505/1111) şöyle der: “Kalbin hissettiği her zikri, hafaza melekleri de işitir. Onların hissetmeleri bizim hissetmemize yakındır. Sen zikrinde tamamen şursuz olduğunda meleklerin hissetmeleri de aynı şekilde olur. Kalp zikre iltifata devam etmezse, zikreden Allah Teâlâ’dan yüz çevirir.” Bu ifadeden anlaşılıyor ki, meleklerin hâdiselere muttali olmasını insanların muttali olmasına kıyaslamak doğru değildir. Çünkü onların ilmi ve ameli durumları insanlarınki gibi değildir. İnsanlardan her kim içini ıslah ederse o Allah Teâlâ’nın muttali kılması ile kalplerdekini anlar. Ruh yönünden daha hafif cisim yönünden daha latif olan melekler neden gayb âlemine⁴² bu şekilde vakıf olmasın.

13. (Muhakkak ki iyiler Naîm cennetindedirler)⁴³, günahlardan sakınmak ve farzları eda etmekle imanlarında sadık olan ve gereklerini yapanlar dürüstturler, iyi işler yapar ve emirleri yerine getirirler. “Ebrâr” “berr”in cemidir. “Sadık” itaat eden ve muhsin

⁴² Varlık mertebeleri, genel olarak iki mertbe ile ifade edilmeye çalışılmaktadır. a. Şahâdet âlemi: Görülen, ilk bakışta farkedilen, basit varlıklar âlemi. b. Gayb âlemi: İlk bakışta farkedilemeyen ancak kalp gözüyle idrâk edilebilen yüce varlıklar âlemi. Zaman zaman arz ve semâ tabirleri bu iki âlemi ifade etmek için de kullanılır. Semâ yüceliğın, arz ise, süflî varlıkların sembolüdür. Şahâdet âlemine halk, gayb âlemine ise, emir âlemi diyenler de vardır. Varlığın sebeplere bağılı yüzüne bakan ve o yüzden birtakım neticeler çıkaran akıl, ancak varlığın basit mertebeleri olan halk ve şahâdet âlemlerine nüfûz edebilir. Felsefe de bu kategori içinde mütalâa edilmiştir. Bu yüzdendir ki, filozoflar, dinin anlattığı âlemlere fazla yaklaşamaz ve insanın bu âlemlerle irtibat halindeki kuvvetlerine yabancı kalırlar. Varlığın Allah Teâlâ’ya dönük yüzü emir âlemiyle belirir. Bu âlemin ilk basamağı da kalptir. Akılla uğraşanlar kalp tarafından fark edilen emir âlemleriyle ilgili gerçekleri fark edemez, hatta kavrayamazlar. (Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’an-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf: İslâm’da Rûhî Hayat*, 3. bs., İFAV Yay., İst., 1989. s.289-291.)

⁴³ Cafer-i Sâdik “Naîm, marifet ve müşâhededir. Cahîm ise, şehvetlerin karanlıklarıdır” demektedir. Yine bu konu ile alâkalı olarak şunlar da ifade edilmiştir: Naîm, Kanaat, tevekkül Allah ile meşgul olmak, cahîm ise, tamahkarlık, hırs ve Allah Teâlâ’dan başkasıyla meşgul olmaktır. (Râzî, a.g.e., XXXI, 85)

manasınadır. İyiliklerin en güzel olanı “Lâ ilâhe illallah” demek, sonra ana-babaya iyilik, öğrencilerin hocalarına itaati, müridlerin şeyhlerine itaatidir.

Fethü'r-Rahmân'da denildiği gibi, “O iyiliğe umumen kavuşurlar. Yalnızca Allah Teâlâ'ya itaat ederler. Hayırdan güçleri yettiği şeyleri kazanarak insanlara iyilikte bulunurlar.”

Hadis-i şerifte şöyle buyrulur: “Anne babaların çocuklarına iyilik yaptıkları gibi siz de anne babalarınıza iyilikte bulununuz.”⁴⁴ “Nimet”ten maksat, cennet nimetleri ve sevabıdır. “Nimet” kelimesindeki tenvin, ikramın büyüklüğüne işaret içindir.

14. (Şüphesiz ki kötüler), haşri inkâr edenler. Fücûr, facir⁴⁵in çoğuludur. Fücûr, diyânet perdesinin yırtılmasıdır. (Cehennemdedirler) Yani ateşte ve ateşin azabındadırlar. “Cehennem” kelimesindeki tenvin korkutmak içindir. Bu iki âyet meleklerin yazdıklarını açıklamak içindir. Bundan maksat da, amellerin neticesine göre ya cennetlik ya da cehennemlik olmaktır. Burada zikrin, ibadetin, marifetin, şuhudun, huzurun ve visalin meyvelerine işaret vardır. Cehennemde ise gaflet, masiyet, cehalet, perdelenme, uzaklık ve ayrılığa işaret vardır.

Havas (r.a) şöyle dediler: Allah (c.c)'tan geldiğinde cennet nimetleri ne güzeldir! Yine onunla olduğunda cehennem ne güzeldir!

⁴⁴ Celâluddîn b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Câmi'u-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., I, 188.

⁴⁵ Kur'an-ı Kerîm'de takvanın karşıtı olarak kullanılan fücür kelimesi, Haktan sapıp Hak yolundan ve Hak nizamdan çıkıp fisk ve isyana düşmek demektir. Bilhassa zina, yalan ve benzeri edepsizlikler yoluyla şer ve isyana düşmeye fücür denilir. (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İst., 1979, VIII, 5857; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 19.bs., Yeni Boyut Yay., İst., 1994, s.137.)

Mevlânâ Mesnevi’de şöyle demektedir:

“Şâhımızın yaygısı nereye yayılmışsa orası, iğne gözü kadar dar olsa bile, bizim için sahra kadar geniştir.

Ayın on dördü gibi olan Yusuf, her nerede ise, orası, kuyu dibi olsa bile bizim için bahçe olur.”⁴⁶

(Oraya girerler) Bu ya cehennemden bir sıfatıdır yahut cehennemden korkularından meydana gelen mukadder bir suale cevap olan bir istinaf cümlesidir. Sanki cehennemden hararetini kıyaslayarak şöyle denildi: Cehennemliklerin hali nasıldır? Halîl’in dediği gibi, kafir cehenneme girdi ve onun ateşi kuvvetlendi ve onun bedenine dokundu. Ona uygun olan nimetlerini vafsetmedi. Çünkü bu sözden önceki cümle facir ve yalancılar hakkında idi. Çünkü bu makam korkutma makamıdır. Müminlerin müjdesini zikretti. Bununla kötülerin ve günahkârların durumunu ortaya çıkarır. Çünkü eşya zıddıyla bilinir.

15. (Kıyamet gününde) onların yalanlamış oldukları ceza gününde.

16. (Onlar, facirler cehennemden bir daha ayrılamazlar.) Allah Teâlâ’nın buyurduğu gibi, “Onlar ateşten çıkmak isterler, fakat onlar oradan bir daha çıkacak değillerdir.” (Mâide, 5/37) Denildi ki, bundan önce de cehennemden uzak değillerdi. Bilakis kabirlerinde de cehennem azabının hararetini yeterince tatmışlardı. Peygamber (s.a.v.)

⁴⁶ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Manevî* I-VI, Be-kuşuş u İhtimâm-i R. A. Nicholson, İntişarât-ı Behzâd, Tahran, 1925-1933, III, 506, Beyit No: 3811-3812; Tahiri’l- Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, 2.bs., Şamil Yay., İst., ts., XI, 996; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mesnevî ve Şerhi*, I-VI, MEB, İst., 1985, III, 451, Beyit No: 3811-3812.

şöyle buyurmuştur: “Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.”⁴⁷

17. (Din günü nedir bilir misin?) Burada hitap kendilerinde anlama kâbiliyeti olan herkese yöneliktir. “Mâ” mübteda “edrâke” “mâ”nın haberidir. (Din günü nedir?) “Mâ” vasfın talebi içindir. Hakikatin talebi için vaz’ olunmuş ise de ismin şerhidir. Manası: “Hangi şey seni din günü hakkında bilgili kıldı?” Yani korkutma ve dehşette hangi tuhaf şey. Bu anda onun işinin içyüzünü sana ne bildirdi? Çünkü bu anlayış dairesinin dışındadır. Onlar onu nasıl tarif ederlerse etsinler o onların tarif ettiklerinin kat kat ötesindedir.

18. (Nedir acaba o ceza günü?) Te’kid için rütbede terakki manası ifade eden “sümme” tekrardır. Âyetin tekrar edilmesi, muhataplar için korkuyu artırmak ve ceza gününün önemini belirtmek, dehşet ve azametini ortaya koymak içindir. Zamirin geleceği yerde ismin gelmesi korku ve o işin büyüklüğü sebebiyledir.

19. (O gün hiç kimse başkası için bir şey yapamaz.)⁴⁸ Müphemliğin hemen akabinde din gününün durumunun icmalî bir izahıdır. Va’din yerine getirilmesi yaratıkların ilimlerinin kapasitesi dışına çıkmasının beyanıdır. Çünkü onların bilgisini nefyetme, bilgi vasıtasıyla değerli olan bir va’di hissettirmektedir.

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: Allah Teâlâ Kur’an’da geçen her “ve mâ-edrâke” (Sana bildiren nedir?) sözünün sonra sorulan şeyin ne

⁴⁷ Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen: el-Câmiu’s-Sahîh*, I-V, Dâru’l- Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1408, Kıyame, 26.

⁴⁸ Bunun delaleti herkes için müsavidir. İbadet edenler Rububiyetin gücü karşısında ibadetlerinin kabul edilip edilmemesi endişesi ile bitkin bir durumda kendi nefislerinin halleriyle meşguldürler. Bir işe karar verecek, o işi yapacak veya yapmayacak olan, Allah Teâlâ’dan başka bir kimse yoktur. Hangi durumda olursa olsun bu âyet-i kerîmede kıyamet gününde şefaatin olmayacağına dair bir delil yoktur. (Âlûsî, a.g.e, XXIX-XXX, 67.)

olduğu bildirmiştir. “Ve mâ yudrîke”den sonra ise durumu bildirmemiş gizlemiştir.

Ayetteki “yevm” mahzuf bir mübteda’ya haber olması sebebiyle merfudur. Burada, tenvin almayan başka bir kelimeye muzâf olduğundan harekesi fethadır. Sanki şöyle denilmiştir. Orada hiç bir kimse, başkası için hiç bir menfaat sağlamaya muktedir olamaz. Sanki denildi ki, din gününü yücelttikten ve Peygamber (s.a.v.) onun bilgisine teşvik ettikten sonra hiç kimsenin başka birisi için iş yapamayacağı günü zikret. Sana bildirilen o günde menfaati celbetme ve zararı defetme cihetinden hiçbir şey yapamayacak olanlara melek, beşer ve cin hepsi dahildir.

Bütün (İş o gün) yani hiçbir canın diğer hiçbir cana güç yetiremediği o gün (Yalnız ona, Allah’a kalmıştır.)⁴⁹ İş evâmirden birisidir. Çünkü emir, hüküm ve kaza, itaat edilen ve mülkün sahibi olanın şanındandır. Bütün yaratıklar ilahî hüküm ve kudrete boyun eğmişlerdir. Umûr’un tekili olan iş manasına da gelmesi caizdir. Mahşer ehlinin işlerinin tamamı, Allah Teâlâ’nın kudretindedir, ondan başkası bunlarda bir tasarrufta bulunamaz.

Allah Teâlâ o günde insanların zaafını şöyle haber verdi. O günde mallar, çocuklar, yardımcıları ve şefaatçiler dünyada olduğu gibi fayda veremeyecek. Bilakis iman, itaat ve iyilik fayda verecektir. Allah Teâlâ’nın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Dünya ve ahirette gerçek hakimiyet ancak Allah’a aittir. Dünyada perdeli olan şahıs ancak ahirette Allah Teâlâ’nın mutlak

⁴⁹ Allah Teâlâ dilediği ve hoşnut olduğu kimseye fayda sağlayıp kurtarma izni verirse müstesnadır. Hadis-i şerifte: “Ey Haşim oğulları! kendinizi cehennem ateşinden kurtarın. Allah’a karşı size hiçbir fayda sağlayamam” buyrulmuştur. (İbn Kesir, a.g.e., IV, 483.)

saltanatını görür. Çünkü perdelenmiş olan şahıs dünyada Allah Teâlâ'nın kendisine de bir takım hakimiyet ve bir kısım işler verdiğini görür. Kıyamet gününde emir ve mülkün Allah Teâlâ'nın olduğu gerçeği açığa çıkar. Hiç bir kimse, şeklen bile olsa, şirk koşamaz ve ortaklık iddia edemez. Bu âyette, dava sahipleri ve muhalefet edenler için bir tehdit ve Allah Teâlâ'nın mutlak gücüne ve azabının şiddetine bir teşbih vardır.

Hadis-i şerifte şöyle buyrulmuştur: “Her kim İnfîtâr suresini okursa Allah Teâlâ ona her kabir adedince hasene, her yağmur tanesi kadar sevap verir ve kıyamet gününde onun işlerini ıslah eder.”⁵⁰

⁵⁰ Kaynağına ulaşamadım; İsmail Hakkı Bursevî bu sûrenin yorumunu yaparken şu eserlerden istifade etmiştir: *Fethü'r-Rahmân*, *et-Te'vilâti'n-Necmiyye*, *Keşfi'l-Esrâr*, *Tâcü'l-Mesâdir*, *İbnü's-Şeyh Haşiyesi*, *Zehretü'r-Riyâz*, *Keşşâf*, *el-Lâihâtü'l-Berkiyyât*, *İrşâd* ve *Aynü'l-Me'ânî*.